

РОМАНТИЧНИЙ ЕТНОГЕРОЙ У ТВОРЧОСТІ
МИХАЙЛА ЧАЙКОВСЬКОГО

У публікації проаналізовано твори представника «української школи» польського романтизму – Михайла Чайковського. Особливу увагу приділено образам та героям, створеним автором, а також їхньому зв'язку з біографією письменника.

Ключові слова: романтичний герой, козак, шляхта, єврей.

The works of the representative of "Ukrainian school" of Polish romanticism Mihal Chajkowski are analysed in the article. Special attention is given to the characters of heroes and their connections with the biography of the writer.

Key words: romantic hero, Cossack, nobility, Jew.

W artykule przeanalizowano utwory przedstawiciela „szkoły ukraińskiej” polskiego romantyzmu – Michała Czajkowskiego. Szczególną uwagę skupiono na stworzonych przez autora portretach bohaterów literackich oraz na ich związek z biografią pisarza.

Słowa kluczowe: bohater romantyczny, Kozak, szlachta, Żyd.

Образи народного середовища Міхал Чайковський створював на основі романтичних стереотипів поезії української школи. Фольклор, сільські пісні, народні перекази стали джерелами творчості письменника, котрий, додаючи елементи історії, проголошував через призму літературного твору власні політичні концепції. В літературній творчості автору вдалося реалізувати свою тугу за давнім життям, створити світи, про які мріяв, висловити думку про Україну. Основною темою романів, повістей, гавенд Чайковського стало відтворення життя в Україні, шляхти пограниччя, польських історичних умов, що стосувалися рідної вітчизни. Читач не відчуває штучності чи збентеження, в творах панує атмосфера гармонійної цілісності, окремі елементи, зовнішні впливи приєднуються до потоку почуттів та авторської фантазії. Письменник самостійно спостерігає за життям, змальовуючи його з реальною правдивістю. Більшість постатей не належить до фіктивних і звичних фігур, а це найчастіше дійсні герої, з характерними моральними рисами. Слід звернути увагу на те, що реалізм героя зникає лише тоді, коли автор починає розвивати свої ідеологічні концепції. З польського романтизму Чайковський черпав найвеличніші, найглибші ідеї та використовував їх для козаків, українського життя.

Найвеличніші літературні твори романтичної доби були створені на основі особистих переживань та поворотів долі самих авторів. Саме тому більшість літературних постатей, долі

яких так притягують до себе читача, створюють враження насправді існуючих, вони є ніби двійниками своїх творців. Визначають три основні варіанти позиціонування автора та головного героя: доля героя є замаскованою автобіографією автора; Гете стверджував, що все, що ми-тець написав – це уламки якоїсь великої сповіді; герой потрапляє в таку життєву ситуацію, в якій побував автор, або пізнає такі ж почуття та бажання, яких він зазнав; життя героя є ілюстрацією прийнятого автором погляду на світ або його суспільно-політичних переконань. Не автобіографічна маска, не аналогії між життєвою ситуацією або вираження туги і прагнень, а лише створення героя, доля якого відображає глибоку душевну спорідненість, спільне світосприйняття дійсності стверджує ставлення автора до дійсності. Автор і романтичний герой еднаються не аналогією життєвих подій, а близькістю душевною.

Зрозуміло, що в спробі окреслити романтичного етногероя слід врахувати жанрову різноманітність творів, у яких герой є основним носієм сенсу твору та представником визначеного середовища або психотипу. Окрім того, різні сюжетні лінії твору не дають нам змоги говорити про однорідність його героїв. Особливої уваги потребують різноманітні нетипові фігури, диваки, міфічні постаті.

Міхал Чайковський, використавши свої давні інтереси, сягнув до капіталу життєвого досвіду, до добре знайомої шляхетської культури та народного середовища України.

Автору вдалося перенести українські стереотипи на прозовий ґрунт. Цей новий шлях був не легким і вимагав пошуку нових форм у романтичній літературі. Молодий письменник мусив створити прозову формулу для романтичного українізму. Творчий доробок приніс успіх, прихильність читачів, але й загнав Чайковського у вузькі тематичні рамки. „Окреслили магічний круг, в якому діяв як письменник протягом усього життя. В його літературному доробку зрідка проявляються тематичні відступи, а відхилення від прийнятої схеми художніх прийомів мають мінімальне значення. До образу автора, який окреслився в перших творах, до обраної в них письменницької та культурної особистості, пристосовувався також протягом усього життя” [8, 6].

Літературний автопортрет Чайковського-козака складала дві невід’ємні частини – письменник та солдат. Україна ж для прозаїка була незвіданою землею, вона вабила до себе, але Чайковський до кінця не усвідомлював факту, які небезпеки чекають на новачка. Перед ним виникли серйозні практичні труднощі створення літературних форм. Автор був змушений самостійно прийняти рішення про те, яким чином народні перекази мають реконструюватися в художню прозу. В літературній критиці дискусія на цю тему розпочалася дещо пізніше, а письменницька традиція у цьому напрямку теж ще не була сформована. Хто хоче стати співавтором оригінальної національної літератури, той мусить звернутися до подань та народних пісень.

Слід звернути увагу на таку рису творів Чайковського, як трагічне, нещасливе закінчення практично всіх оповідань. Закоханих розлучає доля або тяжкі часи народу, вони помирають, розлучаються назавжди, з примусу одружуються з не коханими. Можливо, цей феномен трагічної української землі не давав письменнику так поєднати долі героїв, аби все закінчилося щасливо.

Літературна творчість для Чайковського завжди була вербалізацією прийнятої ідейно-політичної стратегії. Зигмунт Красінський (Zygmunt Krasiński) саме таким побачив письменника і схарактеризував його, пишучи з Рима: „Jest tu Czajkowski Wernyhora. Dzielny jeździec, z całego Rzymu pojmujący tylko piękność łąk Kampanii, bo siostrzaną stepom; zresztą mało dbający o ruiny miasta wiecznego. Siądzie ci na kolumny korynckiej podstawie i gada o Skibickim, zarzniętym przez hajdamaków; pójdzie do Koliseum i przypomina sobie, jak ataman Konaszewicz

przebił Bezborodkę; w Termach Karakali widzi Czarnieckiego, który ścina atamana Wyhowskiego. Ale co do kozaczyzny, jedyny badacz, głęboki, przenikliwy, zgadujący, historyk żywy, śmiały, kozacki romansista, a sercem całym i wszystkimi pojęciami głowy szczerzy szlachcic polski” [7, 152].

Романтичний етногерой у творах Чайковського – це насамперед козак. Користуючись мистецькими прийомами, автор створив цілий авантюрний світ козацтва, який перестає бути лише історичним фактором, набуває сенсу міфотворчого явища, тому що автор наділяє козака найкращими рисами гордого героїчного лицаря, сина степу, первісне дитя природи.

Зовнішню об’єднувальну основу козацької спільноти складала постійна воєнна загроза. З цього погляду, козацтво – явище, створене проти насильства. Воєнний дух пояснює козацьке прагнення до слави-доблесті й до слави-здобичі. У надзвичайних умовах з неординарних людей поступово склалося оригінальне суспільство з неповторними формами державності. Козаки Чайковського створюють добре організоване лицарське братство, об’єднане спільною вірою і войовничим покликом, цінують свободу, прагнуть пригод, ігнорують спокійне щоденне життя. „Według ustawy, której święcie ulega wolny syn stepu, co rok każdy kureń odbiera w podziale część ziemi do użytku: tam gospodarzy, poluje, ryby łowi i wypasa stada, po roku znowu wraca ziemia do ogólnej własności; ci, co dzierżą futury, płacą czynsze do wspólnego skarbu. Tam wolno mieć kobiety i gospodarstwo; co w Siczy to wara postaci niewieściej, dla jej stopy zakazanym ten raj wojennego ludu. Mołodziec w Siczy powinien być wolny i goły, a w każdej chwili gotów do wojny; kiedy cymbalista zabrzęczy w kocioł, pan Koszowy świesnie, to nie ma czasu żegnać się z żoną, z dziećmi albo rozporządzać majątkiem i czeladką: trzeba duchem broń zebrać, skoczyć na koń i dalej w drogę” [6, 184]. Разом з тим, вони ідейно свідомі, автор вважає їх повноправними партнерами польської і української шляхти. Найголовніше, що вкладав в образ козака автор, – це силу, здатну рухати морально і політично польський народ. Навіть звичайний підлеглий козак у творах Чайковського є вираженням впевненості й свободолюбства: „W pierwszej komnacie stał Kozak rosły, czupurny, młody taki chwyt, iż na nim literami życia wypisana ta treściwa gadka:

А ја Козак з України,

Козак з роду, Козак з минy.

Skłonił się i patrzył, nie jak sługa, ale jak pan” [2,12].

Для козака немає неможливих речей, позитивний герой „Кошоватої” козак Максим нагадує давні козацькі часи: „Jak widzę tego chłopca, to mi się zdaje, że to jakiś z tych dawnych chwatów zaporoskich; on się nie uczył tych słów: trudno, niepodobna; co pomyśli, to można, a co można, to i zrobi” [2, 16]. Це козак не лише з вигляду, адже коли зимової ночі на пана та його родину напали вовки, він кинувся на зграю, аби врятувати людей. „Kozacze oko sokole na daleko widzi i na wsze strony zyrka; / kozacze ucho czaple lada co usłyszysz; ale kozacze serce orle od lada czego nie zdrzży ani mocniej nie zakołace” [2, 66].

Козак Чайковського не боїться смерті, лише наказує вірно спорядити його на той світ, заможний Береза повчає нащадка: „Pamiętaj synu po śmierci przybrać mnie w nowy żupan, taj w kontusz; nie zapomnij szabli włożyć i paszport na tamten świat, i piątaka na drogę; zrób to, synu, a Bóg da, że i tobie po śmierci tak zrobisz” [2, 83].

Тяжку провину за польсько-українські антагонізми Коліївщини автор поклав на попів-агентів цариці. Зображуючи головного героя Вернигору – мудрого, далекоглядного, зразкового козака, автор не звертає уваги на зовнішній вигляд, вбрання; виконуючи різні місії, чоловік змушений перевдягатися, змінювати зовнішність. „Przed nim wkrótce stanął człowiek ogromnego wzrostu, hardej postawy; ciemnosiwie oko jeszcze żarzy się ogniem młodości; na zawiedłej twarzy siwy wąs w górę się podkręca, głowa golona, tylko osfedec za ucho zapada, nogi sztywne, ręce żylaste Wszystko świadczy, że to brat konia, syn stepu. Na nim biały żupan, z cienkiej skórki kontusz, matniaste szarawary; przy boku krzywa szabla, a w lewej ręce barania czapka. Nie kłaniał się, tylko wstrząsnął głową.” [6, 27]. Таємнича зовнішність приховує і незрозумілу особистість: „Kto jest ten Wernyhora? Czy Kozak, czy Lach, nie wiadomo: służył na Zaporozżu, ale powiadają, że niegdyś walczyły pod koronnymi znaki; lubi kozacką wolność, ale brata się ze szlachtą lacką, w cerkwi śpiewa hospody pomiluj i pokłony bije. Od katolickiego kościoła nie ucieka i nie pluje na księdza prawiącego mszę po łacinie. Dwadzieścia lat jak w futrze zamieszkał; z okolicznymi pankami tak żyje, jakby sam był panem, herbowym szlachcicem; chłopów wspiera i hojnym datkiem i dobrą radą” [6, 30].

Козак не може жити без України, яка для нього є абсолютом, неперевершеною досконалістю, початком та кінцем його життя, магічним простором, який був і буде найкращим для нього притулком. У творах Чайковського українська земля постає як абсо-

лют, ідилічний часопростір, наділений вражаючим краєвидом, природою. У романтичному образі козака-героя Міхал Чайковський поєднав свої ідеї щодо спільної долі українського та польського народу.

Особливе місце у творах займає образ шляхти. Позиція автора є неоднозначною до героя-шляхтича. З одного боку, бачимо пересічне середовище, а з іншого – Чайковський нас переконує в протилежному, що шляхта є своєрідним ідеалом. Читач відчуває то неприйняття шляхти і любов до козацького люду, то ідейний, полемічний настрій еміграції. В „Овручанині” шляхетський загал добре відпочиває, п’є, гуляє, грає в карти і прикривається тим, що тільки чекає на наказ керівника, аби організувати повстання. Овруцька шляхта втратила давню велич й ідеологію. Десь у душі ще жевріє вогник національної свідомості, але вже немає сил для плідних дій. Старий шляхтич Пан Депутат молвився з книги, виданої бердичівськими отцями-кармелітами „Пістолет для вбивання смертельного гріха” [3, 162]. Ці риси зображує автор і в гавенді „Житомиряни”.

Щодо козаків шляхта була несправедлива і жорстока. Достатньо було навіть бездоказових звинувачень, аби козака пан наказав „посадити в гусака”: „W komórce stajennej Maksym siedział na kulu słomy, a nogi miał włożone między dwie kłody, przyciśnięte tak jedną do drugiej, że ani poruszyć nogą nie mógł” [2, 113].

Разом з тим, в Україні були й такі шляхтичі, як Войський : „Chłopi pana Wojskiego o buncie nie myślą, bo pan Wojski z gromadą po ludzku się obchodzi; choć połaje a czasem nawet każe ukarać, to sprawiedliwie, żałującego wysłucha, potrzebnym zapomogi nie odmawia. Żydów z karczmy powypędzał a propinację dworską ustanowił; raz na zawsze oczkowe, szarwarki i połowę danin darował; z popami żył w dobrym zachowaniu; choć rzymski katolik, co niedziela do cerkwi chodził, na żonę nie nalegał, aby porzucała obrządek grecki, owszem, przyrzekł, że córki pójdą za matką, a nawet swoim kosztem kazał pomalować Majestaty w cerkwiach swoich wiosek” [6, 113].

У передмові до „Кірджали” Чайковський відзначив, що фундаментом справжнього героїзму, а разом з тим народної епопеї, може бути лише шляхта, котра виросла з того ж народу: „Wątkiem do eposu narodowej – siłą, sterem narodowości jest szlachta – z rodu – z tradycji [...] takiej nie masz ani w Serbii, ani w Bułgarii [...] Demokracja we wszystkich swoich odcieniach [...] nie może podnieść narodu. Arystokracja może go podnieść i postawić na nogi.

Tylko jedna szlachta może utworzyć i przobrazić w czyn epopeję narodową. Ona tylko może wyrzec to słowo i postawić go w ciele” [1, 12].

Ставлення автора, а разом і збірний образ єврея в творах Чайковського дуже неоднорідний. З євреями робили бізнес, але разом з тим вони ставали об'єктом вульгарних жартів. „Na Piaskach, tam mieszkali tylko Żydzi z parchami, z gnojącymi się oczyma; twarze mieli żółte albo bardzo blade; pod domami znajdowały się podziemne stajnie, gdzie zawsze można było znaleźć wiele koni i bez miary najrozmaitszych, przemycanych towarów. Policja zmuszona do robienia rewizji w tej dzielnicy, wymazywała się dziegciem, jak przed dżumą, starając się wykonać co należało jak najprędzej, aby tutaj gościć niedługo. Na tych Piaskach było z dziesięć do piętnastu tysięcy ludu Izraela; tutaj znajdowały się największe bogactwa, jak również tacy uparci rabini, że urodziwszy się tutaj, tutaj też umierali, nie odetchnąwszy nigdy w życiu innym powietrzem” [4, 78].

В одних моментах єврей є позитивним героєм, „O naszym zwycięstwie przynieśli do Berdyczowa wiadomość dwaj zbiegli huzarzy, uprzedzając, że lada godzinę oczekiwać można napadu powstańców na miasto. Zamieszanie zapanowało ogólne. Żydzi, aczkolwiek wiedzieli bardzo dobrze, że my maszerujemy nie na Berdyczów, nie zdradzali tajemnicy, a Rosjanie, mimo wszelkich dochodzeń, nie wiedzieli, jak właściwie rzeczy stoją” [4, 262]. В

іншому місці читаємо: „Żydzi, to przekłete plugaństwo, i myśli, i mówi: – Czy Polaków, czy Szwedów diabli wezmą, nam wszystko jedno, byle nasza skóra była cała; my służymy temu, kto silniejszy i kogo snadniej można oszukać. Schowali pieniądze, łachmanami i niecnotą myślą się bronić i od swoich, i od wrogów” [5, 72].

Рабин Арон так говорить про єврейське суспільство: „My, Żydowie, dobrzy ludzie, i by nas używali na szpiegów, a tak byśmy służyli i jednym, i drugim, zwyczajnie po naszemu” [5, 155]. Цинічний єврейський священик має лише одну релігію – накопичення золота, саме на ній будується ненормальна „любов” до Польщі: „Nu, te goimy głupie, jak owce, kto chce to ich doi; nu, to obiecany kraj ta Polska, i Szwedzi płacą, i Polacy płacą, i wszystko płaci. Niech się kpy biją, a my bierzmy złoto, za złoto wszystko nasze” [5, 85].

Героями творів Міхала Чайковського стають різнопланові особистості, з поділом на позитивних та негативних. Особливо це стає очевидним у творах з національною проблематикою, в котрих герої-патріоти зазвичай позитивні. Чайковському вдалося створити неоднозначні образи єврея та шляхтича. В історичній прозі постає ціла галерея героїв різних епох, видуманих і зображених автентично. Автор охоче присвячує фабулу своїх творів добі Січі, не вагаючись, використовує події героїчного минулого.

ЛІТЕРАТУРА

1. Czajkowski M. Kirdżali. – Lipsk: Drukiem F.A.Brockhousa, 1862.
2. Czajkowski M. Koszowata. – Warszawa, 1927.
3. Czajkowski M. Owruczanin. Powieść historyczna z 1812 roku. – Lipsk: Drukiem F.A.Brockhousa, 1863.
4. Czajkowski M. Pamiętniki Sadyka Paszy. Tł. A. P. – Lwów, 1898.
5. Czajkowski M. Stefan Czarniecki. – Warszawa, 1899.

6. Czajkowski M. Wernyhora wieszcz ukraiński. Powieść historyczna z roku 1768. Lipsk: Drukiem F.A.Brockhaus, 1868.

7. Chudzikowska J. Dziwne życie Sadyka Paszy. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1987. – 570 s.

8. Kwapiszewski M. Debiut „kozackiego romanisty” // „Pamiętnik Literacki”. – LXIX. – 1978. – Z. 2.